

REETTA EIRANEN

Kirjeet ajan ja paikan tunteikkaina ylittäjinä

1800-lukua on kutsuttu kirjeiden kirjoittamisen kulta-ajaksi. Kirjeitä ihannoitiin autenttisena, spontaanina ja luonnollisena itseilmaisun tapana. Ne kuuluivat tiiviisti etenkin säätyläistön elämäntapaan, ja niiden välityksellä ylläpidettiin suku- ja suhdeverkostoja.¹ Kirjemuoto lajityypillisine piirteineen määritti myös tunnesuhteiden rakentumista ja vaalimista. Säätyläistön kirjeenvaihto sisälsikin usein vuolasta tunnepuhetta. Vastaanottajalleen kirjeet olivat elonmerkkejä ja tunteiden todisteita.

Kirjeet olivat 1800-luvulle asti olleet etenkin ylempien ryhmien ja nousevan keskisäädyn viestimismuoto. Vuosisadan kuluessa luku- ja kirjoitustaito demokratisoituivat, ja myös alemmissa sosiaali-ryhmissä alettiin kirjoittaa yhä enemmän. Kirjeet olivat olennainen osa tiedonvälitystä, kun lehdistö oli verraten kehittämätöntä eikä muita välimatkan ylittäviä kommunikointivälineitä käytännössä ollut.²

Postin kulkunopeus Euroopassa oli säilynyt melko samana 1500-luvun alusta 1800-luvun puoliväliin, jolloin kirje matkasi Pariisista Venetsiaan kolme viikkoa. Lisäksi kirjeiden lähettäminen oli hintavaa. Rautateiden myötä posti nopeutui ratkaisevasti ja sen määrä kasvoi. Britanniassa ja Ranskassa otettiin 1840-luvulla käyttöön lähettäjän maksama kiinteä etukäteismaksu sen sijaan, että vastaanottajan olisi pitänyt suorittaa maksu kirjeen saadessaan, mikä myös lisäsi kirjepostin käyttöä. Suomessa postimerkit tulivat käyttöön vuonna 1856.³

Matkoilla kirjeiden merkitys muutoin läheisessä yhteydessä eläneiden ihmisten välillä korostui, mutta kirjeiden kulku saattoi olla hidasta ja epävarmaa. Etenkin romanttisessa suhteessa erossa oleminen ja postin odottaminen oli usein liki sietämätöntä. Kirjeet sitoivat yhteen rakastavia myös fennomaanisen sivistyneistön piirissä. Erossa ollessaan Jeanette ja J. V. Snellman sekä Natalia ja M. A. Castrén vahvistivat kirjeitse emotionaalista sidettä ja käyttivät hyväkseen kirjemuodon suomaa, arkisesta kommunikaatiosta poikkeavia mahdollisuuksia tunteiden ilmaisulle ja jakamiselle.⁴

Kirje tunneobjektina

Kirjeisiin esineinä on voinut liittyä voimakas tunnelataus. Keskeistä ei välttämättä ollut, mitä viestissä luki, vaan että kirje ylipäätään saapui. Niitä varjeltiin tärkeinä objekteina, jotka ”edustivat” toista ja tämän tunnetta erossa olemisen aikana. Kirje oli aidon kiintymyksen ja rakkauden merkki, joka osoitti, että toinen oli valmis

käyttämään aikaa viestinsä laatimiseen⁵. Kirjoittamiseen sijoitettu aika loi osan kirjeen arvosta kiintymyksen todisteena. Toivoessaan vaimonsa kirjoittavan ”jokusen rivin” J. V. Snellman lisäsi: ”Mitä useamman, sitä rakastavampaa minua kohtaan.”⁶ Vastavuoroisuus oli 1800-lukulaisen kirjesuhteen tärkeä periaate. Kirjeenvaihdon implisiittisiin sääntöihin, niin sanottuun kirjesopimukseen (*epistolary pact*), sisältyi käsitys tekstin pituudesta ja kirjoitustiheydestä: kirjeiden tuli olla likimain yhtä pitkiä ja niitä tuli lähettää yhtä usein.⁷

Kirjeiden saapumisen ennakointi ja viipyvien kirjeiden odottaminen olivat kirjeenvaihdossa jatkuvasti läsnä. Vaikka kirjoittajat usein aivan syystä syyttivät viivästyksistä postin hidasta kulkua, muut vaihtoehdot, kuten rakastetun sairastuminen tai tunteiden viilenneminen, alkoivat nopeasti ahdistaa mieltä.⁸ ”Olen hartaasti vakuuttunut siitä, että Sinun rakkautesi lämpömittari ei näytä alempia lämpöasteita kuin aiemmin, mutta miksi Natalia ei ole kirjoittanut minulle?” M. A. Castrén pohdiskeli odottaessaan kihlattunsa Natalia Tengströmin kirjettä Helsingistä Pietariin. Castrén pohti Natalian olevan kenties sairaana, ”ja Jumala tietää mitä minä en ajattele”. J. V. Snellmanin kirjeen viiptyessä puoliso Jeanette Snellman mietti, halusiko mies vain koetella häntä, ja toisaalta hän oli ”kuvitellut kaiken maailman kamalia onnettomuuksia”, joita olisi voinut sattua.¹⁰

Harmiton lapsus, myöhästyminen kirjeen saamisessa tietyn päivän postiin, saattoi aiheuttaa toiselle päiväkausien mittaisen ahdistuksen. Ihmiset olivat usein tietoisia, minkä päivän postiin toisen olisi pitänyt kirjoittaa ja milloin kirjettä sopi odottaa saapuvaksi.¹¹ Heinäkuun ensimmäisenä päivänä 1847 Jeanette Snellman sai väärää tietoa Kuopiosta Tallinnaan kulkevan postin aikatauluista, ja hänen ensimmäinen kirjeensä pitkälle Euroopan-matkalle lähteneelle aviomiehelle myöhästyi päivän kuljetuksesta.¹² Kirjeen olisi pitänyt tavoittaa J. V. Snellman Riiassa, mutta siellä hän selasi koko Postitalon kirjepinkan läpi tuloksetta. ”Voihan olla, että kaikki on postinkulun syytä. Sillä en tahdo uskoa, että pikku

”Kuvittele nyt lapsukaiseni, miten paljon yksi ainoa puuttuva kirje Riassa tuotti minulle huolta ja surua.”

Vaimoni olisi unohtanut valmistaa minulle suurimman ilon, mitä matkan aikana voin toivoa.” Snellman oli vielä optimistinen. Matkan eri vaiheissa hän pyrki saamaan kirjeitä edelleen lähetetyiksi seuraaviin pysähdyspaikoihinsa muun muassa jättämällä asian ”tuntemattoman ruotsalaisen tehtäväksi”.¹³ ”Kuvittele nyt lapsukaiseni, miten paljon yksi ainoa puuttuva kirje Riassa tuotti minulle huolta ja surua”, Snellman päivitteli¹⁴.

Dresdenissä Snellman odotti kirjeitä ja viivytteli niiden vuoksi lähtöään. Hän kirjoitti tuntevansa ”levottomuutta ja kärsimättömyyttä, jotka tekevät minut todella sairaaksi.”¹⁵ Vihdoin hieman ennen elokuun puoliväliä, noin puolitoista kuukautta lähtönsä jälkeen, Snellman sai käsiinsä neljä vaimonsa kirjettä Meusel & Compagnien kauppatalosta, jonne hänen matkakumppaninsa hampurilainen asiamies oli ne toimittanut. Snellman meni onnesta ja helpotuksesta toltaan jo ennen kuin ennätti lukea kirjeitä:

”Jos Sinä olisit nähnyt iloni, kun otin ne vastaan, miten huuleni värjyivät, ja, kun olin päässyt kamariin, puhkesin äänekkäisiin nyyhkytyksiin, mitkä hetkiseksi estivät minua avaamasta kirjeitä ja lukemasta niitä [...]”¹⁶

Rakkauskirje saattoi itsessään olla fetissiobjekti (*fetish-object*). Kirjeitä luettiin yhä uudelleen, niitä kannettiin mukana ja suudeltiin.¹⁷ Vastaanottaja tiesi pitelevänsä samaa arkkia, jota kirjoittaja oli koskettanut. Kirje oli käsin kosketeltava linkki ja lähin kontakti, joka eri paikoissa olevien ihmisten välillä saattoi olla. Lähettäjä oli ikään kuin kehollisesti läsnä kirjeen materiaalisuudessa ja sen välityksellä.¹⁸

J. V. Snellmanin kirjeissä löytyy tunnesidettä kuvaavia esimerkkejä kaikista yllä mainituista kirje-esineiden rituu-

alisoinneista. Snellman kuvaili yksityiskohtaisesti puolisonsa kirjeiden lukemista ja omia tunteuksiaan:

”[...] jos olisit nähnyt, miten sitten luin ne äänettä kyynelien ensimmäistä kertaa, toista kertaa hymyillen välillä iloisesti, miten ensimmäinen tekoni tänne tullessa, oli lukea ne taas, miten yöllä klo 1 palattuani kutsuilta luin ne neljännen kerran ja nyt klo 6½ olen taas levittänyt ne eteeni – jos olisit ollut todistamassa tätä kaikkea, niin ymmärtäisit, miten minä rakastan ja kaipaan koko sielustani, ja miten kalliita minulle ovat Sinun pikku rivisi, miten kallis Sinä itse ja jokainen todistus Sinun rakkaudestasi minulle ovat.”¹⁹

Vaimon kirjeet olivat niin rakkaita, että Snellman kuljetti niitä matkoillaan koko ajan mukanaan: ”Ja olen kantava niitä kuten muitakin kaulassani siinä minulle rakkaassa laukussa, niin että, jos menetän muut tavarani, tämä kallisarvoinen omaisuus säilyy minulla yhtä kauan kuin henki.”²⁰ Snellmanit myös suutelivat kirjeitään: ”Sitä kohtaa kirjeestä, jota pieni pulumme [tytär Hanna] on suudellut, en onnistunut löytämään; mutta olen itse suudellut tuota ihanaa kirjettä niin monta kertaa, että olen varmaan sipaissut sitäkin kohtaa jota hänen pikku huulensa koskettivat.”²¹

Romanttiseen kirjeenvaihtoon kuului molemminpuolinen vakuutusten antaminen omista tunteista. 1800-luvun romanttinen kieli saattaa nyt tuntua yllälyövältä ja tämän vuoksi jopa kaavamaisen teennäiseltä ja kuluneelta. Kirjoittajat kuitenkin suhtautuivat toistensa tunteiden vakuutuksiin totena. ”Näen kirjeestäsi että sinä tosiaan pidät minusta”, Jeanette Snellman kirjoitti puolisolleen.²² Kirjallinen todiste toisen tunteista oli tärkeä, ja erossaolo saattoi tuntua jopa ihanalta sen vuoksi. ”Suorastaan toivon, että saisi olla pitkään poissa,

jotta saisin useammin kuulla noita ihania sanoja Sinun rakkaudestasi”, J. V. Snellman tunnelmoi.²³ Myös Natalia Tengströmille erossaolon mahdollistama, konkreettinen osoitus kihlatun tunteista oli tärkeä:

”Olin niin onnellinen, niin tyytyväinen; niin miltei iloinen että Sinä matkustit, sillä oli niin sanoinkuvaamattoman mukavaa saada todellinen kirjallinen todiste siitä että Sinä pidät minusta, oli kuin olisin nyt tajunnut sen täydellä varmuudella ensimmäistä kertaa.”²⁴

Kirjeiden tärkeydestä kertoo itsessään se, että niitä on talletettu ja jopa luovutettu jonkin arkiston säilytettäväksi. Kirjeen, yksittäisen esineen, historia kertoo myös sen merkityksestä. 1800-luvun suomalaisen säätyläistön arkistoissa on lukuisia kirjeitä, jotka on vastaanotettu ulkomaanmatkojen aikana. Mitä ilmeisimmin niitä on tarkasti säilytetty ja varjeltu koko pitkän matkan ajan ja lopulta tuotu takaisin kotimaahan, koska kirjeet ovat päätyneet osaksi suvun arkistokokoelmaa Suomessa.

Katkoksellinen dialogi ja läsnäolon illuusio

Kirjeenvaihtoa luonnehti keskusteleavuuden ja hetkelisyyden ihanne, mutta viestintä oli ajallisen ja paikallisen etäisyyden katkoma. Toisen välittömän reaktion puuttuminen saattoi kuitenkin avata uusia kommunikoinnin mahdollisuuksia.²⁵ Snellmanien suhteessa kirjeet olivat erityisen tärkeitä, sillä ujolle Jeanette Snellmanille itsensä ja tunteidensa ilmaiseminen sekä puolisolalle että ystäville oli helpompaa kirjallisesti. Toisen välittömän reaktion puute näytti nimenomaan mahdollistaneen hänelle avoimemman tilan ottamisen omien ajatustensa ilmaisulle ja erittelylle. Toisaalta kirjeenvaihdon aikana J. V. Snellmanin innostuneisuus Jeanetten kirjallisia tunteita ja lupauksia kohtaan laimeni, sillä hän koki, etteivät ne saaneet lunastustaan eletyssä todellisuudessa. Snellman jopa totesi, että ihmisille oli tavallisempaa kirjoittaa ohimenevistä ajatuksista kuin ilmaista niitä suullisesti.²⁶

Vaikka kirjemuoto loi viestinnälle erilaisia mahdollisuuksia kuin päivittäinen, kasvokkainen kanssakäyminen, etäisyyden ylittämistä haaveiltiin jatkuvasti. ”Kunpa voisin täältä käsin selailta sydäntäsi!” J. V. Snellman unelmoi. Tematiikkaan liittyi usein toive toisen fyysisestä koskettamisesta. Snellmanit haaveilivat toisen lämpimästä suudelmasta huulillaan tai hänen painamisesta sykkivälle sydämelleen.²⁷

Toista kaivatessaan kirjeiden kirjoittajat taivuttivat aikaa ja paikkaa. Vastaanottajalle puhuttiin kuin tämä olisi läsnä. ”Lopetin juuri ilta-aterian ja asetun nyt puhelemaan sinun kanssasi, oma rakas ja unohtumaton Puolisoni”, Jeanette Snellman saattoi aloittaa kirjeensä.²⁸ Puhe-metaforalla sekä esimerkiksi hyvän huomenen ja yön toivotuksilla toista kerrottiin samaan aikaan ja tilaan itsen kanssa.

Jeanette Snellmanille puolison kirjeet saattoivat virittää voimakkaan tunteen tämän läsnäolosta.²⁹

”Oli niin hauska lukea siitä illasta jonka vietit vuorella, tuntui että seisoin sinun vierelläsi, ja näin sen ihanan luonnon, minä nautin ja unelmoin, mutta sitten minä tunsin että joku taputti minua poskelle, ja käännyn, ja näin pikku Hannan, joka hymyili kovin somasti, kun minä taas pillitin, minä otin hänet syliin, painoin häntä rintaa vasten, se oli sanoin kuvaamattoman ihana tunne, ihan kuin te molemmat olisitte olleet luonani.”³⁰

Kirje avasi mahdollisuuden uppoutua toiseen ja tämän tunteisiin ainakin hetkellisesti. M. A. Castrén saattoi morsiamensa ”hunajansuloisen” kirjeen luettuaan irrottautua loppupäiväksi työstään ja elää ajatuksissaan Nataliansa luona.³¹ Erossa ollessa kirjeet olivat elinehto: ”Heti minun tarpeeni kirjoittaa sinulle on yhtä suuri kuin tarpeeni hengittää.”³²

Reaaliaikainen ”enkelten puhe” ja etanapostin renessanssi

Snellmanit ja Castrénit olivat sidottuja kirjemuotoon, mikä vaikutti voimakkaasti erossaolon kokemukseen. Kirjeet olivat yritys kuroa ja kuvitella umpeen sydäntä riipivää etäisyyttä, mutta ne avasivat myös mahdollisuuden jokapäiväisistä keskustelutilanteista eroavalle ja niitä syventävälle tunneilmaisulle.

1800-luvun teknologinen kehitys vaikutti viestinnän ja liikkumisen nopeuteen radikaalisti ja muokkasi samalla käsityksiä ajasta ja etäisyydestä. Vuosisadan puolivälissä, jolloin Snellmanit ja Castrénit kirjoittivat toisilleen, ajan ja paikan välittömään ylittämiseen kykenevä teknologia oli jo keksitty, muttei ollut vielä yleistynyt. Ensimmäiset käyttökelpoiset ja kaupalliset lennättimet syntyivät 1830-luvun lopulla, mutta Suomeen sähköinen lennätinliikenne alkoi levitä vasta 1800-luvun puolivälin jälkeen.³³

Sähköinen viestintä mahdollisti välimatkojen ylittämisen tavalla, johon aikalaiset liittivät taianomaisuutta ja ylimalaisuutta – uusi viestintä oli ”enkelten puhetta”. Yksityishenkilöiden lennätinkäyttöä rajoittivat sähköiden verraten kalliit hinnat, mutta käyttäjämäärät kasvoivat maksujen alentuessa. Lennätintä käytettiin muun muassa kukkalähetyksiin ja rahan siirtämiseen. Uusi tekniikka asetti 1800-luvun ihmisen käsityskyvyn koetukselle: ihmiset lähettivät lennättimen avulla tasanumia peläten, että kolikot hukkuisivat lankoja pitkin kulkiessaan; langoilla ajateltiin kulkevan myös ihmisiä, esimerkiksi sotilaita. Lennätin ei varsinaisesti ollut keskusteluväline, mutta sähköttäjät saattoivat joutoaikoinaan ”chättäillä” keskenään tai jopa pelata shakkia. Lennätin ei koskaan levinnyt yksityiskoteihin, mutta puhelin alkoi yleistyä 1900-luvun alussa. Toisin kuin lennätin, puhelimen käyttö ei vaatinut morsetuksen kaltaista erikoistaitoa.³⁴

Nykykommunikaatiota hallitsevat innovaatiot – tietokoneet ja internet – herättävät sekä innostusta välineen suomista mahdollisuuksista että huolta sen hallitsemattomuudesta ja uhasta vanhoille käytännöille. Näin on tyy-

pillisesti ollut uusien teknologioiden noustessa. Myös kirjoituskoneen, puhelimen, radion ja television leviäminen herätti kysymyksiä ihmisten välisen kommunikaation muuttumisesta.³⁵ Itse asiassa mediahistorioitsija Jukka Kortti osoittaa lennättimen ja internetin välillä olevan monia kiinnostavia yhteyksiä: molemmat muokkasivat ajan ja paikan käsitystä, edesauttoivat globalisaatiota sekä mahdollistivat uudenlaiset toimintatavat tiedustelussa ja vakoilussa sekä kansalaisten turvallisuuden valvonnassa. Niitä yhdistää myös verkostomaisuus, globaalius ja ”informaatiotulva”.³⁶

Nopean viestinnän keskellä kirjeen hitaus ja rauha kiehtovat omalla tavallaan. Kirjeen ja uuden teknologian rajapinnoilta ja ristivedosta on syntynyt kokeellisia, taiteellisia hankkeita. *Snail Mail my Email* -projektissa vapaaehtoiset työstävät tuntemattomien sähköposteja käsikirjoitetuiksi, fyysisiksi kirjeiksi ja lähettävät ne eteenpäin aiotuille vastaanottajille.³⁷ *Real Snail Mail* puolestaan käyttää konkreettisesti etanpostia. Lähettäjän viesti on sähköinen, mutta se kulkee perille elävän etanan aikataulun mukaan sen kuoressa olevan antennin avulla. Viestin perille kulkeutuminen voi kestää päiväkausia – kuten 1800-luvulla.³⁸

Viitteet

- Douglas 2011, 276; Koehler 2015, 159; Sulkunen 2012, 132.
- Lahtinen ym. 2011, 18; Sulkunen 2012, 132; Lyons 2010, 171.
- Kortti 2016, 104; Lyons 2010, 175–176; Koehler 2015, 160; Leino-Kaukiainen 2011, 239.
- Molemmat pariskunnat kirjoittivat ruotsiksi. Snellmanien osalta viittaa J. V. Snellmanin Koottujen teosten suomennettuun laitokseen. Kirjesitaattien suomennotokset ovat Liisa Ryömän. Alkuperäiset, ruotsinkieliset tekstit ovat saatavilla teoksissa Snellman, J. V., *Samlade arbeten V–VI*. Statsrådets kansli, Helsingfors 1995–1996. Castrénien kirjesitaattien suomennotokset ovat omiani.
- Douglas 2011, 45–46.
- J. V. Snellman – Jeanette Snellman 3.7.1847, KT 10, 167.
- Lyons 1999, 234–236; Lyons 2010, 178. Kirjesuhteen sisäisiin sääntöihin kuului myös oletus toisen kysymyksiin vastaamisesta sekä alku- ja lopputervehdykset ja -toivotukset.
- Ks. esim. J. V. Snellman – Jeanette Snellman 27.7.1847, KT 10, 185; Jeanette Snellman – J. V. Snellman 22. ja 27.7.1847, KT 10, 178. Ks. myös Ollila 2000, 59–60.
- M. A. Castrén – Natalia Tengström 12.3.1850, Gunnar Castréns släktarkiv, SLS.
- Jeanette Snellman – J. V. Snellman elokuu 1847, KT 10, 213.
- Ks. esim. Ollila 2000, 59–60; J. V. Snellman – Jeanette Snellman 3.7.1847, KT 10, 167; 13.7.1847, KT 10, 171.
- J. V. Snellman – Jeanette Snellman, 3.7.1847, KT 10, 168.
- Sama, 13.7.1847, 171.
- Sama, 27.7.1847, 185.
- Sama, 7.8.1847, 190–191.
- Sama, 14.8.1847, 194–195.
- Lyons 2010, 179.
- Douglas 2011, 45.
- J. V. Snellman – Jeanette Snellman 14.8.1847, KT 10, 194–195.
- Sama, 22.9.1847, 241.
- Sama, 14.8.1847, 196.
- Ks. Eiranan 2014, 13–14; Elomaa 2006, 104. Lainausta Jeanette Snellman – J. V. Snellman 22. ja 27.7.1847, KT 10, 180.
- J. V. Snellman – Jeanette Snellman 16.8.1847, KT 10, 208.
- Natalia Tengström – M. A. Castrén 24.2.1850, Gunnar Castréns släktarkiv, SLS.
- Ks. esim. Leskelä-Kärki 2006, 70–71.
- Eiranan 2014, 9, 13–14.
- J. V. Snellman – Jeanette Snellman 27.7.1847, KT 10, 186; Jeanette Snellman – J. V. Snellman, 4.10.1847, 248.
- Jeanette Snellman – J. V. Snellman, 22. ja 27.7.1847, 178.
- Eiranan 2012, 22. Vrt. Leskelä-Kärki 2006, 69–70.
- Jeanette Snellman – J. V. Snellman 5.9.1847, KT 10, 234.
- M. A. Castrén – Natalia Tengström 3.3.1850, Gunnar Castréns släktarkiv, SLS.
- Sama, 8.3.1850.
- Kortti 2016, 109; Ollila 2000, 42.
- Kortti 2016, 102–104, 112–113, 119–120, 282.
- Ks. esim. Lahtinen ym. 2011, 10; Lyons 2010, 185–186, 196–198.
- Kortti 2016, 104–105, 110, 112.
- Ks. snailmailmyemail.org.
- Ks. www.realsnailmail.net/. Kuulin *Snail Mail my Email*- ja *Real Snail Mail*-projekteista Emma de Vriesin esitelmässä Letters and Letter Writing -konferenssissa Prahassa keväällä 2014. de Vries käsittelee kirjemuodon käyttöä uuden taiteen ja kirjallisuuden luomisessa esitelmäänsä pohjautuvassa artikkelissa. Ks. de Vries 2015.
- Ihanne ja eletty todellisuus Jeanette ja J. V. Snellmanin välisessä kirjeenvaihdossa. *Sukupuoletutkimus – Genusforskning*. Vol. 27, No. 2, 2014, 5–17.
- Koehler, Karin, 'A husband without suspicions does not intercept his wife's letters': Letters, Privacy and Gender in the Victorian Novel. Teoksessa *Private and Public Voices. An Interdisciplinary Approach to Letters and Letter Writing*. Toim. Karin Koehler & Kathryn McDonald-Miranda. Inter-Disciplinary Press, Oxford 2015, 155–182.
- Kortti, Jukka, *Mediastoria. Viestinnän merkityksiä ja muodonmuutoksia puheesta biteihin*. SKS, Helsinki 2016.
- Lahtinen, Anu, Leskelä-Kärki, Maarit, Vainio-Korhonen, Kirsi & Vehkalahti, Kaisa, Kirjeiden uusi tuleminen. Teoksessa *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. SKS, Helsinki 2011, 9–27.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko, Postin kulku Suomessa. Teoksessa *Kirjeet ja historiantutkimus*. 2011, 238–240.
- Leskelä-Kärki, Maarit, *Kirjoittaen maailmassa. Krobin sisaret ja kirjallinen elämä*. SKS, Helsinki 2006.
- Lyons, Martyn, Love Letters and Writing Practices. On *Écritures Intimes* in the Nineteenth Century. *Journal of Family History*. Vol. 24, No. 2, 1999, 232–239.
- Lyons, Martyn, *A History of Reading and Writing. In the Western World*. Palgrave Macmillan, New York 2010.
- Ollila, Anne, *Aika ja elämä. Aikakäsitys 1800-luvun lopussa*. SKS, Helsinki 2000.
- Snellman, J. V., *Kootut teokset 10. Tammikuu 1847 – helmikuu 1848*. Opetusministeriö, Helsinki 2002 [KT 10].
- Sulkunen, Irma, Kiven verkostot kirjeiden kertomina. Teoksessa Aleksis Kivi, *Kirjeet. Kriittinen editio*. SKS, Helsinki 2012, 132–153.
- de Vries, Emma, Neo-Epistolarity. On the Place and Plays of Letters in Contemporary Culture. Teoksessa *Private and Public Voices. An Interdisciplinary Approach to Letters and Letter Writing*. Toim. Karin Koehler & Kathryn McDonald-Miranda. Inter-Disciplinary Press, Oxford 2015, 205–237.

Kirjallisuus

- Gunnar Castréns släktarkiv, SLSA 1185.
Svenska litteratursällskapet i Finland [SLS].
- Douglas, Christina, *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*. Carlsson, Stockholm 2011.
- Eiranan, Reetta, *Ihanteen varjossa. Jeanette Snellman ja filosofin vaatimukset*. Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto 2012.
- Eiranan, Reetta, Kirjeet kohtauspaikkoina.